

PALEO-AKTUEEL

Het Groninger Instituut voor Archeologie presenteert zijn onderzoek

30

In dit nummer oa

HET GESCHUT VAN DE QUEEN ANNE

EEN RECONSTRUCTIE VAN DE BEWAPENING VAN EEN 18DE EEUWS KOOPVAARDIJSCHIP

VERANDERINGEN IN EEN GRAFVELD OP SPITSBERGEN DOOR
DOOIENDE PERMAFROST

EEN BIJZONDERE VONDST UIT EZINGE

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers en studenten van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Aan dit nummer werkten mee: Stijn Arnoldussen, Sabrina Corbellini, Tamara Dijkstra, Henny Groenendijk, Hans Huisman, Lidewijde de Jong, Martijn van Leusen, Johan Nicolay, Annet Nieuwhof, Bert Nijboer, Daan Raemaekers, Iris Rom & Mans Schepers.

Redactie: Flip Kramer (coördinatie), Elisabeth van 't Lindenhout & Daan Raemaekers

Vormgeving en omslagontwerp: Siebe Boersma

Correctie Engelse samenvattingen: Suzanne Needs-Howarth

Foto omslag: Dronebeeld van de omgevalen stuurboordzijde van de Queen Anne

(scheepswrak NK 47-II). Foto Yftinus van Popta. Zie artikel van Popta & Han Vastenhou.

ISBN 9789492444981

ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

Poststraat 6 9712 ER Groningen

Tel.: 050 363 6712

gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing

Kooiweg 38 9761 GL Eelde

Tel. 050 3080936 fax 050 3080934

info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
groningen**

**groninger instituut
voor archeologie**

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel 30

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis Publishing
Groningen, 2019

Inhoud

‘HIER WIL IK NOG NIET DOOD GEVONDEN WORDEN’. BESPIEGELINGEN OVER DE ABSENTIE VAN GRAVEN Iris Rom & Karla de Roest	1
BOUWEN AAN JEZELF DOOR TE BOUWEN VOOR EEN ANDER. EEN ARCHITECTURALE ANALYSE VAN DE GRAVEN UIT DE NOORDELIJKE BEGRAAFPLAATS VAN AYIOS VASILIOS Youp van den Beld	11
MALLIGHEDEN. EEN NOORD-FRANSE GIETMAL IN EEN NEDERLANDS MUSEUM Hannie Steegstra	23
<i>LA TORRETTA DELLA BUFALOTTA</i> : STILLE GETUIGE VAN EEN VERDWENEN LANDSCHAP Remco Bronkhorst & Jorn Seubers	31
GEBRUIKSAANWIJZING NIET INBEGREPEN? ARCHEOHOTSPOTS OPZETTEN IN DE PROVINCIE OVERIJSSSEL Anne Ponten	39
SCHOP, SPADE OF STUURRIEM? EEN BIJZONDERE VONDST UIT EZINGE Annet Nieuwhof & Reinder Reinders	45
DE VENDELHELM UIT HALLUM: WAT DOET DEZE HELM IN FRIESLAND? Johan Nicolay	55
MAKEN EN HANDELEN: MEROVINGISCHE KRALEN UIT HET SITTARD-KEMPERKOUL GRAFVELD GEANALYSEERD Hans Huisman, Marion Aarts, Mirjam Kars, Fardau Mulder, Dominique Ngan-Tillard & Bertil van Os	65
‘VAN KOPER BLIJF JE PROPER, VAN IJZER WORDT JE NIETS WIJZER’: KLOOSTER YESSE, METAALVONDSTEN UIT 2017 EN 2018 Janne van Boldrik & Berna van Wijk	75
VAN BOERDERIJ NAAR KLOOSTER NAAR WEESHUIS. DE GEBRUIKSPANTEN OP HET TERREIN VAN DE ROODE WEESHUISSTRAAT, GRONINGEN Morvenna van Rijn & Frits Vrede	85
APPELS MET (KWEE)PEREN VERGELIJKEN Chantal Assië & Merit Hondelink	93

WAT DOET DIE BRONZEN POT DAAR BIJ DE KEI VAN TIJNJE (FR.)? Vincent van Vilsteren	101
HET GESCHUT VAN DE QUEEN ANNE. EEN RECONSTRUCTIE VAN DE BEWAPENING VAN HET ENGELSE KOOPVAARDIJSCHIP DAT IN DE 18 ^{DE} EEUW VOOR DE KUST VAN KUINRE VERGING Yftinus van Popta & Han Vastenhoud	111
VERANDERINGEN IN EEN 17 ^{DE} -EEUWS GRAFVELD OP SPITSBERGEN DOOR DOOIENDE PERMAFROST Maarten Loonen, Femke Bosscher, Han Vastenhoud, Lotte Zanting, Rosanne van Bodegom, Frits Steenhuisen, Sarah Dresscher, Wouter Rooke & Koos de Vries	119
DAT MAG IN DE KRANT! ARCHEOHISTORISCH ONDERZOEK NAAR DE ONDERGANG VAN EEN 19 ^{DE} -EEUWSE TJALK OP DE ZUIDERZEE Yftinus van Popta	127
WOODAN, DÉ DATABASE VOOR ARCHEOLOGISCH HOUT Stephan Nicolaj & Jelte van der Laan	137

De Vendelhelm uit Hallum: wat doet deze helm in Friesland?

Johan Nicolay¹

Tijdens de commerciële afgraving van een terp bij het Friese Hallum valt het oog van een voorbijganger op twee bronzen sierbeslagen, in de vorm van langgerekte dierenkoppen (fig. 1). Samen met enkele andere vondsten worden de sierbeslagen in 1913 geschonken aan het Fries Museum. In eerste instantie wordt gedacht dat ze het handvat van een mes of een dolkje hadden gevormd (*Terpenboeken*, terp 27AA). Pas later wijst Boeles (1951, 328) op vergelijkbare beslagen die hij uit het Rijksmuseum in Stockholm kent, als ‘uiteinden van helmkammen’ of als ‘riemen aan hoofdstellen van paarden’. Vrijwel identieke sierbeslagen zijn inderdaad bekend van zogenaamde kamhelmen of Vendelhelmen die in Zweedse bootgraven uit de 6de en 7de eeuw zijn gevonden. Ze vormen de uiteinden van een markante helmkam, zoals ook voor beide sierbeslagen uit Hallum is aan te nemen (Nicolay *et al.* 2017). In de vorige *Paleo-aktueel* is een reconstructie gepresenteerd van de oorspronkelijke helm: een blinkend pronkstuk dat tijdens de strijd indruk zal hebben gemaakt (Nicolay & Pelsmaecker 2018; fig. 1).

Een intrigerende en nog onbeantwoorde vraag is, wat zo’n Noordse helm in het huidige Friesland doet. Is de helm van lokale makelij, gaat het om buit van een rooftocht in Scandinavië of heeft een krijger uit het Friese kustgebied de helm wellicht van een Scandinavische koning gekregen, als dank voor bewezen diensten? In dit artikel wordt elk van deze opties nader belicht, met behulp van informatie uit archeologische en historische bronnen. Voor elke optie wordt afgewogen in hoeverre deze een verklaring kan bieden voor de vondsten uit Hallum. Ongeacht de uitkomst is één ding zeker: de sierbeslagen

getuigen van nauwe banden tussen het huidige Friesland en Scandinavië, al voordat de Vikingen het Noordzeegebied aandeden.

Optie 1: Een helm van lokale makelij

In zijn artikel *Helm und Ringschwert* geeft Steuer (1987) voor het eerst een overzicht van de Europese kamhelmen die op dat moment bekend zijn. Doordat Steuer de door hemzelf opgestelde criteria niet al te strikt toepast, komt hij tot een totaal van 37 helmen, daterend uit zowel de Merovingische als de Karolingische periode. In haar scriptie uit 1988 is Alkemade kritischer in het toepassen van dezelfde criteria. Het totale aantal ‘echte’ kamhelmen, kenmerkend voor de Merovingische periode (6de en 7de eeuw), komt daardoor aanzienlijk lager uit: acht of negen complete helmen en fragmenten van nog eens vijf of zes helmen.

De complete helmen zijn afkomstig uit scheepsgraven met inhumaties (Vendel: 3 of 4 stuks, Valsgårde: 4 stuks en Ulltuna; fig. 2, nr. 1), de fragmenten uit (vermoedelijke) crematiegraven (2 of 3 keer) of uit onbekende context (2 keer). Voor zover dit is vast te stellen, hebben alle helmen een bronzen helmkam met een dierenkop aan de voorzijde en meestal ook aan de achterzijde; de kam wordt geflankeerd door bronzen wenkbrauwen die elk in een dierenkop eindigen (type A). Dergelijke kamhelmen zijn alleen gevonden in het oosten en zuiden van Zweden. Hoewel daarvan geen afbeelding voorhanden is, behoort een bronzen dierenkop uit Noorwegen mogelijk tot dezelfde groep.

Een complete helm uit een scheepsgraf (Vendel; fig. 2, nr. 2) is een variant van deze kamhelmen. Datzelfde geldt voor fragmenten van

Fig. 1. De bronzen dierenkoppen uit Hallum (schaal 1:1) en een reconstructie van de helm waartoe deze sierbeslagen behoorden (foto's auteur & S. Pelsmaeker).

een tweede helm, twee los gevonden dierenkoppen en een los gevonden wenkbrauw uit een graf of onbekende context op Gotland (type B). De helm uit Vendel heeft geen kam, maar een bronsstrip die centraal over de helmkap loopt en aan de voorzijde in een kleine dierenkop van verguld brons eindigt. De neusbeschermer, die uit een gestileerd weergegeven vogel bestaat, is van kamhelmen van het type A onbekend. Van vier Zweedse helmen zijn te weinig bronzen onderdelen bewaard gebleven om te kunnen vaststellen of ze tot type A of type B behoren.

Sterk verwant aan de Scandinavische kamhelmen is de gereconstrueerde helm uit het beroemde scheepsgraf van Sutton Hoo (grafheuvel 1), in het Engelse East-Anglia (type C). Deze helm heeft een ijzeren helmboog die eindigt in dierenkoppen van verguld brons. Bestempeld folie van vermoedelijk vergelijkbare helmen komt uit twee grafheuvels in Centraal en Zuid-Engeland (Caenby en Asthall).

Sinds de inventarisaties van Steuer en Alkemade zijn enkele nieuwe vondsten gedaan, die het verspreidingsbeeld van kamhelmen en verwante helmvormen verder aanvullen. Hoewel

een inventarisatie van momenteel bekende vondsten nog niet door de auteur is afgerond, zijn hier al wel enkele nieuwe ontdekkingen te noemen: een verguld zilveren en deels met niëlo ingelegde wenkbrauw uit Uppåkra (Zweden; fig. 2, nr. 3), een bronzen wenkbrauw uit Roskilde (fig. 2, nr. 4) en uit Tranderup (Denemarken), fragmenten van een helm uit Uppsala-Inhåleskullen (o.a. een wenkbrauw; Zweden) en een met goud en zilver versierde helm waarvan de kam een verentooi bevatte uit de Staffordshire-schat (Engeland).

Alleen de wenkbrauwen uit Tranderup en Inhåleskullen hebben een vorm die past binnen de groep van 'echte' kamhelmen (type A). De helmen uit Uppåkra en Roskilde behoren tot een verwant helmtype, met wenkbrauwen die korter, breder en meer gebogen zijn (type D). Bij de wenkbrauw uit Roskilde loopt een bronzen rand volledig rondom het oog, iets dat bij geen van de kamhelmen zichtbaar is. De helm uit de Staffordshire-schat, tot slot, behoort tot de groep van Angelsaksische kamhelmen, die door Scandinavische voorbeelden zijn geïnspireerd (type C). Verschillen tussen de helmen uit Sutton Hoo en Staffordshire tonen hoe divers deze groep vermoedelijk was.

Uit de distributie van de momenteel bekende helmen blijkt dat verschillende varianten van kamhelmen elk een eigen, deels overlappende verspreiding vertonen (typen A-D; fig. 3). De bronzen dierenkoppen uit Hallum vormen de meest zuidelijke vondst van een kamhelm van het type A. Parallelen zijn met name bekend uit Centraal en Zuid-Zweden, naast een vondst uit Denemarken. In Denemarken en Zuid-Zweden was tegelijk een andere, meer regionale variant van de kamhelm in gebruik, net als op Gotland en in Engeland.

Als de helm uit Hallum in Friesland zelf zou zijn gemaakt, is net als bij de Engelse helmen te verwachten dat die, als imitatie van Scandinavische helmen, een regionale variant vormt. Deze aanname wordt versterkt door de uitvoering van sieraden van goud en zilver, die eveneens in Friesland zijn gevonden en uit dezelfde periode als de kamhelm dateren. Het gaat

Fig. 2. Voorbeelden van kamhelmen en verwante helmen, of fragmenten daarvan. 1. Complete helm uit Vendel (graf XII, type A). 2. Complete helm uit Valsgårde (graf 14, type B). 3. Bronzen wenkbrauw uit Uppåkra (uit nederzetting, type D). 4. Bronzen wenkbrauw uit Roskilde (detectievondst, type D). Niet op schaal. (Vendel en Valsgårde: © Historiska Museet, Stockholm; Uppåkra: © Lund University; Roskilde: © Roskilde Museum).

om gouden bracteaten (late 5de tot midden 6de eeuw) en zowel gouden als zilveren mantelspelden (6de tot eerste helft 7de eeuw), die een sterke verwantschap met Scandinavische sieraden vertonen, maar tegelijk in een eigen, regionale stijl zijn uitgevoerd (Nicolay 2014, 257-261).

Optie 2: Buit van een militaire expeditie in Scandinavië

Als de sierbeslagen tot een helm behoorden die in Zweden of Denemarken is vervaardigd, kan deze helm na een militaire expeditie als buit in het Friese kweldergebied zijn beland. De beschrijving van een conflict tussen Friezen en Denen dat als kort fragment in een Oudengels heldendicht bewaard is gebleven, maakt melding van zo'n expeditie. In dit *Finnesburg* of *Finnsburh fragment*, gepubliceerd als *The fight at Finnsburh*, staat beschreven hoe de jonge krijger Hnæf met 60 gewapende mannen gedurende vijf dagen heldhaftig stand weet te houden als de Finnesburg wordt belaagd.

Dankzij een meer gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen in *Beowulf* (regels

1067-1158) is duidelijk dat de Finnesburg, ofwel 'versterking van Finn', in het land van de Friezen lag. Het verhaal begint met een rouwende Hildeburgh en het overlijden van haar Deense broer Hnæf, die in een Friese hinderlaag was gelopen. Hoewel de hinderlaag verder niet wordt beschreven, was het eindresultaat dat Hnæf zich in de Finnesburg moest verschansen, waar hij een aanval van Friese krijgers probeerde te pareren. Tijdens dit gevecht komen Hnæf en veel van zijn krijgers om, net als de meeste aanvallers, inclusief de zoon van Hildeburgh. Dat Hildeburgh verliezen onder beide partijen betreurt, is verklaarbaar doordat zij als dochter uit een Deens koninklijk geslacht (de Scyldings) getrouwd was met de Friese koning Finn. Dit huwelijk kan worden gezien als poging om een langlopende vete tussen de Friezen en de Denen te beëindigen. De hinderlaag toont echter dat dit huwelijk niet het gewenste effect had, zoals ook blijkt uit de daaropvolgende gebeurtenissen.

Na het overlijden van Hnæf lukt het Finn niet om met zijn resterende manschappen de laatste Deense krijgers die zich in zijn ontvangthal

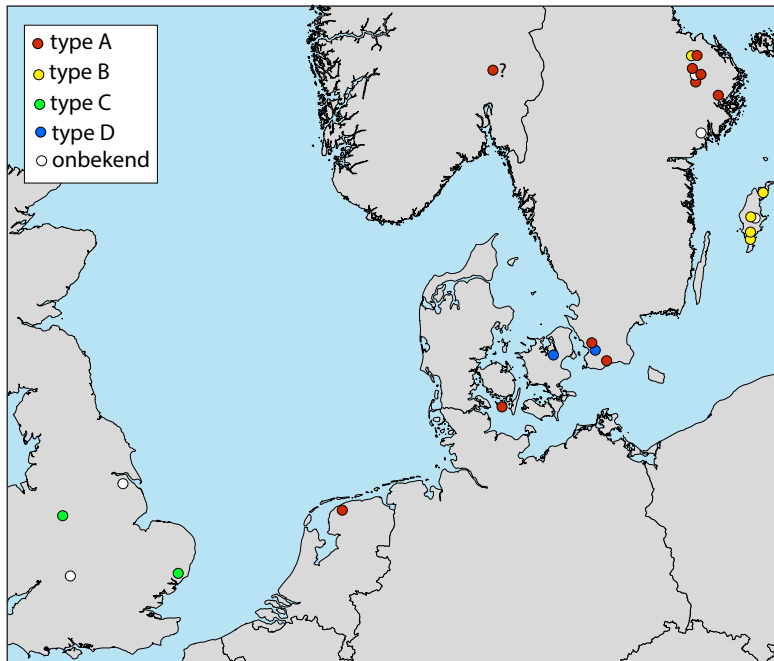

Fig. 3. Verspreiding van Scandinavische kamhelmen (type A) en verwante helmtypen (typen B-C), op basis van momenteel bekende helmen en helmfragmenten. Van enkele helmfragmenten is niet met zekerheid te zeggen tot welk type ze behoren.

verschansen te doden. Noodgedwongen wordt een vredesovereenkomst gesloten en verblijven de Denen gedurende de wintermaanden in de Finnesburg, maar nu als gasten van Finn. Na hun ogenschijnlijke vertrek weten de Deense overlevenden hun gastheer te verrassen en hem uit wraak in zijn eigen ontvangsthuis te doden:

“Finn werd daar gedood, de koning onder zijn krijgers, en de koningin meegenomen. De Scyldingkrijgers brachten het meubilair uit de ontvangsthuis van de Friese koning naar hun schip, alles wat ze in Finnesburg konden vinden aan sierstenen en juwelen. Na hun terugreis brachten ze Hildeburgh terug naar haar eigen volk, in het land van de Denen.”
(Vrije vertaling Beowulf, regels 1150-1158.)

Hoewel de locatie van de Finnesburg onbekend is en de beschreven strijd tussen Friezen en Denen niet eenduidig te dateren is, vormt dit verhaal een goed voorbeeld van de militaire expedities zoals die in de volksverhuizingstijd en de

Merovingische periode in het Noordzeegebied plaatsvonden. Het verhaal maakt verder duidelijk dat de koninklijke families die hier regeerden niet alleen vriendschappelijke contacten onderhielden en onderling geschenken uitwisselden, zoals eveneens in *Beowulf* staat beschreven, maar tegelijk allerlei vetes uitvochten. Het waren militaire expedities, deels als reactie op dergelijke vetes, die resulteerden in het verkrijgen van buit, die uit allerlei kostbaarheden en ook uit de wapens van gedode krijgers zal hebben bestaan.

Archeologische voorbeelden van buit zijn zeldzaam, vooral omdat individuele objecten vrijwel nooit als buit te herkennen zijn. Dat is anders bij grote verzamelingen van gebiedsvreemde, veelal militaire objecten. Illustratief zijn de indrukwekkende collecties van wapen- en paardentuig die van de 2de tot de 5de eeuw in Deense meren zijn gedeponeerd (o.a. Rau 2010; Blankenfeldt 2015). Deze meerdeposities bestaan uit onderdelen van zwaarden, schilden, speren, gordels en paardentuig van krijgers en hun rijdieren, die eerst bewust zijn ontmanteld en beschadigd (gebogen, gebroken en doorboord) en daarna in het water zijn gegooid. Tegenwoordig wordt algemeen aangenomen dat het hier gaat om buit van een militaire expeditie, dat als dank voor de behaalde overwinning ritueel is gedeponeerd (bijv. Blankenfeldt 2015, 10-13).

Een ander voorbeeld van buit is de al genoemde Staffordshire-schat, die ergens in de late 7de of de vroege 8ste eeuw langs een doorgaande weg in het Angelsaksische koninkrijk Mercia was begraven (Leahy et al. 2011). De schat bestaat niet alleen uit wapentuig, maar ook uit christelijke kruizen die vermoedelijk op standards waren bevestigd om tijdens de strijd als een vorm van goddelijke bescherming mee te dragen. Net als bij de wapens uit de Deense meerdeposities zijn ook deze objecten bewust beschadigd, nu echter om het edelmetaal van het ijzer en het hout te scheiden. De schat bestaat uit gouden en zilveren zwaardpommels die ruw van zwaarden zijn getrokken, gebogen en gebroken kruizen die van standards

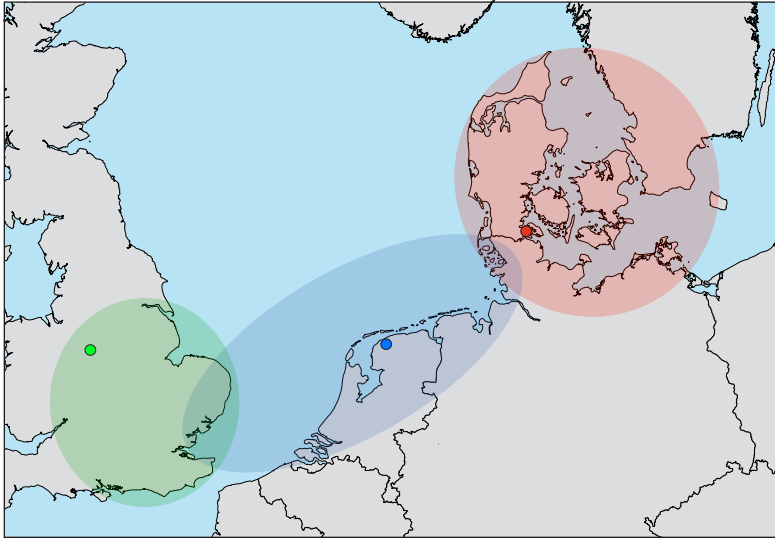

Fig. 4. Herkomstgebied van wapentuig dat gedurende de 2de-5de eeuw tijdens rituele handelingen in een meer bij Nydam is gegooid (in rood; naar Rau 2010, fig. 204), en van wapentuig dat in de late 7de of vroege 8ste eeuw als onderdeel van de Staffordshireschat is begraven (in groen). Ter vergelijking is in blauw het gebied aangegeven waarvan te verwachten is dat er vanuit het huidige Friesland militaire expedities werden uitgevoerd.

zijn verwijderd, en honderden fragmenten van het goud en zilver waarmee een ijzeren helmkap was bekleed. Het goud en zilver is niet als rituele depositie te beschouwen, maar vormde een collectie 'edelmetaalschroot', verzameld na een militaire overwinning en verborgen om op een later moment te worden omgesmolten (Nicolay 2014, 368-376).

Dat de kamhelm uit Hallum na een militaire expeditie in het Scandinavische gebied als buit naar het Friese kweldergebied is gebracht, behoort zeker tot de mogelijkheden. Het is echter de vraag of expedities van Friese krijgers buiten het Noordzeegebied plaatsvonden en tot in Centraal-Denemarken of Zweden reikten. Van de wapens, het paardentuig en de persoonlijke bezittingen uit de Deense meerdeposities is vastgesteld dat ze uit direct omliggende gebieden komen. Zo zijn de objecten uit Nydam en Thorsberg, aan de oostkust van respectievelijk Jutland en Schleswig-Holstein, te koppelen aan militaire expedities die plaatsvonden in Noord-Duitsland, Denemarken en Zuid-Zweden, ofwel gebieden rond de aangrenzende, westelijke Oostzee (zie Rau 2010, 471-490; Blankenfeldt 2015, 280-291; fig. 4). Ook de wapens uit de

Staffordshire-schat komen uit naburige gebieden (fig. 4), zoals blijkt uit de zwaardpommels die parallellen kennen in East-Anglia en Kent.

Voor een kamhelm die tijdens een militaire expeditie vanuit het huidige Friesland als buit is verkregen, is op basis van deze voorbeelden een herkomst uit het aangrenzende, zuidelijke Noordzeegebied te verwachten (fig. 4). Dat de dierenkoppen uit Hallum de sterkste verwantschap met helmen in Zweden en Centraal-Denemarken vertonen, maakt een interpretatie als buit niet erg waarschijnlijk. Volledig uit te sluiten is deze optie echter niet, aangezien in Noord-Duitsland (en ook in Jutland) tot op heden geen helmen uit de 6de en 7de eeuw gevonden zijn. Het is daardoor niet met zekerheid te zeggen of het verspreidingsgebied van helmen van het type A ook de landen langs de oostelijke Noordzeekust omvatte.

Optie 3: Het geschenk van een Scandinavische koning

Militaire conflicten, zoals die tussen Friezen en Denen, waren veelal niet gericht op het veroveren van land. In zijn proefschrift benadrukt Hiddink (1999, 190-198) dat militaire expedities tot in de vroege middeleeuwen veelal als *raids* werden uitgevoerd, met als doel om buit te verkrijgen en vooral ook roem te vergaren. Na de inrichting van de *limes* bood de Bataafse opstand inheemse groepen voorlopig een laatste kans op buit en roem in Romeins gebied. Vanaf de late 2de eeuw leidden perioden van verzwakte Rijnverdediging tot hernieuwde plundertochten, een aanwijzing dat *raids* gedurende de Romeinse tijd nog steeds een belangrijke rol speelden in het leven van Germaanse krijgers. Hetzelfde is te verwachten voor de vroege middeleeuwen, culminerend in de plundertochten van de Vikingen.

Dankzij het levensverhaal van de krijger Beowulf in het al genoemde, gelijknamige heldenepos, is de levensloop van deze vroegmiddeleeuwse krijger te reconstrueren (Bazelmans 1999, vooral 172-188; fig. 5). Beowulf is van goede komaf. Zijn vader was getrouwd met de dochter

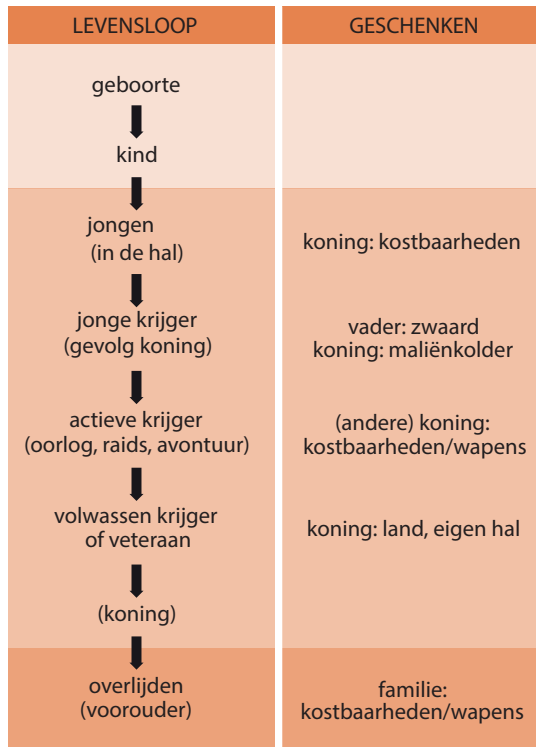

Fig. 5. Levensloop van de krijger Beowulf, zoals is af te leiden uit het gelijknamige heldenepos. Per levensfase is aangegeven welke geschenken Beowulf van zijn koning, vader of andere familieleden ontving, ter visualisatie van zijn status en roem (bewerkt naar Nicolay 2014, fig. 1.5).

van de Zweedse koning Hreðel. Op zijn zevende wordt Beowulf toegelaten tot de ontvangsthal van de koning, waarna hij op onbekende leeftijd een rol als krijger in het persoonlijke gevolg van de koning mag vervullen. Deze belangrijke stappen in zijn levensloop worden gemarkeerd en daarmee gevisualiseerd door de geschenken die Beowulf ontvangt. Zo blijkt zijn status als krijger uit het dragen van een zwaard dat Beowulf van zijn vader ontvangt, en van een maliënkolder die de koning hem schenkt. Nu is het aan de jonge krijger zelf om zijn moed te tonen en zich als volwaardig lid van het koninklijke gevolg te bewijzen.

Beowulf kiest ervoor een avontuurlijke reis te maken naar een hem onbekend gebied. Als hij

hoort over een monster dat het koninkrijk van de Denen al jaren teistert, besluit hij hulp te bieden en deze gelegenheid aan te grijpen om zijn krijgshaftige kwaliteiten te tonen. Na het doden van het eerste monster, met de naam Grendel, wordt Beowulf rijk beloond door de Deense koning Hroðgar. Beowulf krijgt talrijke geschenken en wordt tijdens een feestelijk onthaal door de koning toegesproken:

“We hebben mannen met schatten geëerd die minder heldhaftige daden hebben verricht, die veel zwakker waren in de strijd. Door de daden van jouw handen heb jij jezelf verzekerd van een onsterfelijke roem, die voor altijd met jouw naam verbonden zal zijn.”
(Vrije vertaling Beowulf, regels 950-954.)

De geschenken die Beowulf als dank voor zijn heldhaftig optreden uit handen van de koning ontvangt, symboliseren zijn ‘eeuwige roem’ als krijger: een zwaard dat toebehoorde aan Hroðgars vader, een gouden standaard, een helm, een maliënkolder en acht paarden met goudbeslagen teugels. Ook de vrouw van de koning belooft Beowulf met geschenken: een tweede maliënkolder en enkele gouden ringen, waaronder de grootste en mooiste van alle nekringen. Nadat Grendels moeder wraak neemt en ook door de held wordt gedood, volgen nog eens twaalf geschenken die niet specifiek worden beschreven.

Als Beowulf met al deze kostbaarheden huiswaarts keert, volgt een betekenisvolle handeling: hij houdt de Deense geschenken niet zelf, maar overhandigt ze aan zijn eigen koning, de man die hem in staat stelde om roemrijke daden te verrichten en zich zo te bewijzen. Tijdens een feest is het zijn eigen koning die de nu volwaardige krijger met geschenken bedeeft: een met goud versierd zwaard, een stuk land, een eigen ontvangsthal en een eigen troon. Uiteindelijk wordt Beowulf zelf koning en is hij degene die jonge krijgers de mogelijkheid biedt zich door heldhaftige daden te bewijzen.

Een belangrijk aspect van de geschetste levensloop is dat van jonge krijgers werd verwacht dat ze zich militair bewezen door buit te vergaren en roem te verwerven. Dit kon door deelname aan oorlogen of *raids* in aangrenzende koninkrijken, maar ook door expedities naar meer afgelegen, hen onbekende streken. Voor krijgers in het Friese gebied was de situatie vermoedelijk niet anders. Als zij voor een avontuurlijke reis kozen, zullen ze vooral tochten naar Engeland en Scandinavië hebben gemaakt, de gebieden waarmee cultureel gezien nauwe banden bestonden. Tijdens zo'n tocht kan een van deze krijgers ervoor gekozen hebben Centraal-Denemarken of wellicht Zweden te bezoeken, waar roemrijke daden beloond kunnen zijn met het ontvangen van een Scandinavische kamhelm.

Een interessante vondst die deze suggestie ondersteunt, is het rijkversierde schild uit het al genoemde scheepsgraf van Sutton Hoo (eerste helft 7de eeuw). De centrale knop en sierbeslagen van dit schild hebben een vorm en versiering die kenmerkend zijn voor schilden uit de Zweedse scheepsgraven van Vendel en Valsgårde (Bruce-Mitford 1978, 92-94). Aannemelijk is dat dit schild de archeologische neerslag vormt van een heldhaftig avontuur in Scandinavisch gebied van een van de latere koningen van East-Anglia. Hoewel de details van dit avontuur niet historisch zijn overgeleverd, toont de levensloop van Beowulf dat succesvolle krijgers na dergelijke avonturen met allerlei geschenken, waaronder wapens, huiswaarts keerden.

Conclusie

De sierbeslagen van een kamhelm uit Hallum zijn een intrigerende vondst, aangezien vergelijkbare helmen alleen uit Scandinavië bekend zijn. Bij het zoeken naar een verklaring voor de aanwezigheid van een Noordse helm op een terp in Friesland zijn drie opties besproken. Dat de helm in Friesland zelf is vervaardigd, vormt de minst waarschijnlijke optie. Net als bij de Engelse

'imitatie-kamhelmen' is dan te verwachten dat de helm als regionale variant was vormgegeven. De tweede optie is waarschijnlijker, maar dan moeten de kamhelmen van het type A ook in Noord-Duitsland en Jutland zijn gedragen. Omdat aanwijzingen hiervoor (nog) ontbreken, wordt de derde optie als meest aannemelijk gezien: de helm is als geschenk van een Scandinavische koning ontvangen, na een heldhaftig avontuur dat een Friese krijger in Denemarken of Zweden beleefde. De helm zal bij thuiskomst aan de eigen koning zijn geschonken, waarna de geschiedenis van de helm niet verder te volgen is.

Interessant is dat beide sierbeslagen van de meegebrachte helm zijn verwijderd, wellicht nadat de helm enige tijd door een lokale krijger is gedragen. Aan de onderzijde van de beslagen is namelijk een extra gat geboord, waarmee de verwijderde dierenkoppen op een nieuwe helm konden worden bevestigd. Dit hergebruik van onderdelen van oude, vermoedelijk roemrijke wapens is archeologisch soms traceerbaar. Zo is op de greep van het zwaard uit het scheepsgraf van Sutton Hoo een sterk gesleten pommel aanwezig, die blijkbaar naar eerdere gebruikers en hun avonturen verwees. Als dezelfde interpretatie voor de sierbeslagen uit Hallum wordt aangehouden, symboliseerde de nieuwe helm niet alleen de status van de drager als (beginnend) krijger, maar vooral ook de roemrijke daden die een voorganger tijdens zijn reis naar Scandinavië had verricht.

De dierenkoppen op de helm zullen in het Friese kustgebied geen onbekend motief zijn geweest. De fibula van Wijnaldum en andere sieraden vertonen ook allerlei dierfiguren, die vermoedelijk verwezen naar mythologische en voorouderlijke verhalen. Het zijn deze verhalen, waarin heldhaftige krijgers en allerlei monsters een rol spelen, die de bewoners van het zuidelijke Noordzeegebied en Scandinavië met elkaar verbond en tegelijk een ideologische scheidslijn markeerden met de oprukkende, Christelijke wereld van de Franken (zie Nicolay 2017).

The Vendel helmet from Hallum: What is this helmet doing in Friesland?

The helmet with copper-alloy animal heads found at Hallum (province of Friesland), which was presented in two previous volumes of Paleo-aktueel, is here interpreted in its historical context. An attempt is made to explain what a Scandinavian-type Vendel helmet is doing at a terp site in present-day Friesland. Three options are discussed: (1) local manufacture in Friesland; (2) war booty from a military expedition in the North Sea area; and (3) a gift from a Scandinavian king to a Frisian warrior who had undertaken an adventurous journey to central Denmark or Sweden. Option 1 is seen as unlikely, because Scandinavian-style helmets from England are executed in a style that is local to the region, as is Scandinavian-style jewellery from Friesland. Option 2 is seen as more probable, although no other Vendel helmet is recorded for the North Sea area, where military expeditions from Friesland are expected to have taken place. Option 3 is seen as the most probable: a Frisian warrior – like Beowulf – undertook an adventurous journey to central Denmark or Sweden, was rewarded with a Vendel helmet, and brought this helmet back to his homeland. Although the further history of the helmet cannot be reconstructed, an additional fastening hole in the lower part of each of the animal heads is proof that these mounts were removed at some point, probably to be attached to a new helmet. In this way, the mounts referred to the deeds of an adventurous Frisian warrior predecessor, whose fame now supported a young warrior in his quest to prove himself.

Noten

1. Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen, j.a.w.nicolay@rug.nl.

Literatuur

- Alexander, M., 2003 (1973). *Beowulf. A verse translation*. London (Penguin Classics).
- Alkemade, M., 1988. *De helm in de vroeg-middeleeuwse elitecultuur. Een archeologische en ikonografisch onderzoek naar de helm in de Zweedse Vendelcultuur* (Afstudeerscriptie, Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Bazelmans, J., 1999. *By weapons made worthy. Lords, retainers and their relationship in Beowulf* (Amsterdam Archaeological Studies 5). Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Blankenfeldt, R., 2015. *Das Thorsberger Moor. 2. Die persönliche Ausrüstungen*. Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen Schloss Gottorf, Schleswig.
- Boeles, P.C.J.A., 1951. *Friesland tot de 11de eeuw, zijn vóór- en vroege geschiedenis*. Martinus Nijhoff, 's Gravenhage.
- Bruce-Mitford, R., 1978. *The Sutton Hoo ship burial, volume 2: arms, armour and regalia*. British Museum Publications Limited, Londen.
- Hiddink, H.A., 1999. *Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Weser. 1ste eeuw voor – 4de eeuw na Chr.* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam). Amsterdam.
- Leahy, K., R. Bland, D. Hooke, A. Jones & E. Okasha, 2011. The Staffordshire (Ogley Hay) hoard: recovery of a treasure. *Antiquity* 85, 202-220.

- Nicolay, J.A.W., 2014. *The splendour of power. Early medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)* (Groningen Archaeological Studies 28). Barkhuis Publishing, Groningen.
- Nicolay, J.A.W., 2017. Odin in Friesland. Scandinavian influences in the southern North Sea area during the Migration and Early Merovingian periods. In: B.V. Eriksen, A. Abegg-Wigg, R. Bleile & Ul. Ickerodt (red.), *Interaktion ohne Grenzen. Beispiele archäologischer Forschungen am Beginn des 21. Jahrhunderts*. Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen Schloss Gottorf, Schleswig, 499-514.
- Nicolay, J.A.W., G. van Oortmerssen, B. van Os & G. Nobles, 2017. Een Vendelhelm uit Hallum? Verslag van een archeologische zoektocht. *Paleo-aktueel* 28, 59-68.
- Nicolay, J.A.W. & S. Pelsmaeker, 2018. De Vendelhelm uit Hallum: een experimentele reconstructie. *Paleo-aktueel* 29, 61-69.
- Rau, A., 2010. *Nydam mose 1. Die personengebundenen Gegenstände. Grabungen 1989-1999*. Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus.
- Steuer, H., 1987. Helm und Ringschwert. Prunkbewaffnung und Rangabzeichen germanischer Krieger. Eine Übersicht. *Studien zur Sachsenforschung* 6, 189-236.